National Journal of
Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2026; 1(65): 190-192
© 2026 NJHSR
www.sanskritarticle.com

दीपक कुमार
जैनदर्शनविभागः,
श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रीयसंस्कृत-
विश्वविद्यालय, नवदेहली

Correspondence:
दीपक कुमार
जैनदर्शनविभागः,
श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रीयसंस्कृत-
विश्वविद्यालय, नवदेहली

आचार्यहेमचन्द्रस्य ध्यानयोगस्य सिद्धान्तपरकसंरचना प्रासंगिकता च

दीपक कुमार

योगस्य स्वरूपम्-

प्रथम तु विचारयामः यत् योग इति कथं निर्मितः।

अस्य शब्दस्य व्युत्पत्तिः योगशब्दस्तु युज् धातोः "घञ्" इति प्रत्ययोजनेन निष्पन्नो भवति। तत्र योगशब्दस्यानेकेऽर्थाः ग्रन्थेषु प्राप्यन्ते। पाणिनीये व्याकरणे युज् इति धातोः प्रयोगः पूर्वोक्तेषु त्रिषु गणेषूपलभ्यते पूर्वोक्तधातुभिः सम्पन्नयोगशब्दः निम्नोल्लिखितार्थान् द्योतयति -

1. समाधिः, 2. संयोगः अथवा मेलनम्, 3. संयमश्चेति

योगशास्त्रे आचार्य हेमचन्द्रेण 'युज्' धातोः 'समाधि' मनः स्थिरतां च अर्थद्वयमपि स्वीकृतम्। योगस्य महिमायां आचार्यः केचन श्लोकान्प्रकाशयति यथा च-

क्षिणोति योगः वापानि चिरकालार्जितान्यपि।
प्रचितानि षथैवासि, क्षणादेवाशुशुक्षणिः।।[1]

अर्थात् योगः चिरकालसञ्चितपापानां नाशं करोति यथा अग्निः अल्पेनैव कालेन संगृहीतं बहुकाष्ठं दहति।[2] अपि च योगयुक्तः पुरुषः एकेनैव पञ्चइन्द्रियाणां कार्यं कर्तुं शक्नोति सत्यमेव योगस्य माहात्म्यं तादृशं यत् विशालसाम्राज्यस्य उत्तरदास निर्वहन् अपि चक्रवर्ती-भरतः योगेन केवलं ज्ञानं प्राप्तः योगस्य महत्त्वं उक्तं आचार्य हेमचन्द्रेण कथितं यत् **"मोक्षेण योजनात् योगः"**[3] अर्थात् योगः कियत् उत्तमं वस्तु वर्तते। यत् योगस्तु कल्पवृक्षादपि लाभकारी अस्ति। उक्तं यत् कल्पवृक्षस्तु प्राणिनं कृते इन्द्रियजन्मं भौतिकञ्च लाभं ददाति परञ्च योगः मोक्षस्य सुखं ददाति। मोक्षसुखं भोगरहितं नित्यं कदापि न नश्यति। योगस्य महत्त्वं श्रेष्ठं च कल्पवृक्षात् चिन्तामणिरत्नायोः च कथयति। यतोहि चिन्तामणि पाषाणरूपेण अस्ति बाह्यसुखं च अस्ति। यत् कालसमाप्त्या समाप्तं तस्मात् नश्यति परन्तु योगः आन्तरिकं सुखं प्रददाति। केवलं आन्तरिकं सुखं ददाति यस्य कदापि समाप्ति न भवति। अतः तपः (सतयुगे) ज्ञानम् (त्रेतायुगे) यज्ञः (द्वापरे) दानम् (कलियुगे) च आदिधर्माः आन्तरिकं वस्तु तादृशं कर्मं कृत्वा अपि हृदयं शुद्धं संशययुक्तो भवति। परञ्च योगस्तु हृदये शुद्धात्मकं एव भवति एतर्थं योगः सर्वश्रेष्ठं धर्मोस्ति। अतः योगी स्वमेव सिद्धिं प्राप्नोति।(तथा च जन्मबीजाग्निर्जरसोऽपि जरा परा। दुःखानां राजयक्ष्माऽयं मृत्योर्मृत्युरुदाहृतः।। तदेव, श्लोक. 38)

अनेन प्रकारेण जीवः विकासार्थं अष्ट कर्माणि कुर्वन् समये-समये तानि प्राप्नोति। ततश्च जीवः विविधप्रकारकजातिषु योनिषु च भ्रमति। योगस्तु अग्निरिव जन्मरूपीबीजं दग्धप्रायं करोति।

योगः सत्कर्मसु युवानिन सक्रियरूपेण कार्यं करोति। यः साधकः योगेन युक्तो भवति सः जराव्याधिभिः मुक्तः सन् सर्वाणि दुःखानि स्वयमेव नाशयति। योगस्योपमा केषुचित् ग्रन्थेषु क्षयरोगेण सह कृता वर्तते। यदा क्षयरोगः रूग्णं पुरुषं अंततः मृतप्रायं करोति तथैव योग अपि दुर्गुणान् दूरीकरोति साधकात्। अतः योगः मृत्योरपि कालः वर्तते। अत एव श्रीयोगीराज आनन्दघनेन सत्यमेवोक्तं यत् योगसाधकस्य मृत्युरपि मृत्युं प्राप्नोति योगेन साधकः जरामृत्युजन्मव्याधिभिः रहितो भवति।

उपर्युक्तानां साहित्यानाम् अतिरिक्तं ध्यानाध्ययनम् ध्यान-विचारः, अध्यात्मसारः, अध्यात्मोपनिषद्, ज्ञानसारः ध्यान-विचारः, अध्यात्मसारः, अध्यात्मोपनिषद्, ज्ञानसारः ध्यान-दीपिका, योग-प्रदीपः,

स्वामिकार्तिकेयानुप्रेक्षा, अध्यात्मत्त्वालोकः, श्रावकाचारः संग्रहोऽपि साहित्ये वर्तन्ते। सम्प्रति लोकप्रियस्य जैनयोगाभ्यासस्य (प्रेक्षाध्यानं) विषये बहूनिं पुस्तकानि प्रकाशितानि सन्ति। एतेषु कानिचित् नामानि निम्नलिखितानि सन्ति प्रेक्षाध्यानं आधारोस्वरूपश्च, कार्योत्सर्गः, श्वासप्रेक्षा, चैतन्य केन्द्रप्रेक्षा अमूर्तचिन्तनम्, जैनयोगाः, लेश्याध्यानम् इत्यादीनि।

योगस्य महत्त्वम्-

ब्रह्माण्डे प्रत्येकमात्मा अनन्त-अनन्तशक्तिदीपवत् तेषु अनन्तं ज्ञानम्, अनन्तं दृष्टिः, अनन्तसुखशान्तिः, अनन्तशक्तिश्च अस्ति। तस्य अनन्तं एव सर्वशक्तिमहत् स्रोतः निहितं अस्ति। स्वभावतः सः ज्ञानवानं, प्रकाशमानं, शक्तिमहं च महान्। स्वस्य विकासकः विनाशकः च अस्ति। एतादृशीम् अपारशक्तिं धारयन् अपि प्रायः तत्र-तत्र भ्रमति, क्षीणः भवति, लक्ष्यं प्राप्तुं वा उद्देश्यं प्राप्तुं वा असमर्थः जगतः समुद्रे मग्नः भवति। किमर्थम् एतत् भवति? अस्य कारणं किम्? किमर्थं एतत् भवति? अस्य कारणं किम्? किमर्थं स्वशक्तयः प्रकटयितुम् असमर्थः?

एषः महत्त्वपूर्णः प्रश्न अस्ति। यदा वयं तथ्यमिदं गहनतया विचारयामः तर्हि जीवनस्य प्रत्येकं पक्षं विस्तरेण अध्ययनं कुर्मः तदा स्पष्टं भवति यत् योगस्य अभावः जीवनेस्थिरता च मानवस्य असफलतायाः मूलकारणम् अस्ति। मानवस्य मनसि, विचारे, जीवने च एकाग्रतायाः स्थिरतायाः, समर्पणस्य च अभावात् मनुष्याणां स्वस्य, स्वसामर्थ्यस्य च विषये पूर्णविश्वासः, विश्वासः च नास्ति। सन्देहस्तस्य मनसि बुद्धौ च सदा तिष्ठति। सः निश्चित श्रद्धया एकचित्तभक्त्या च स्वमार्गे अग्रे गन्तुं असमर्थः भवति। अतएव इतस्ततः भ्रमति, स्तब्धः पतति-अगाधं अपि पतति। तस्य शक्तिप्रकाशकः अपि मन्दः भवति। अतः अनन्तशक्तयः उद्घाटयितुम्।[4]

आत्म-प्रकाशं प्रकाशयितुं, स्वलक्ष्यं उद्देश्यं च प्राप्तुं विचारेषु, वचने, कर्मसु च एकरूपता, एकाग्रता, अवशोषणं, स्थिरतां च आनेतुम् आवश्यकम्। आत्मचिन्तने एकाग्रतां स्थिरतां च आनयन् "योगः" इति कथ्यते।

आत्मविकासाय योगः एकः प्रमुखाभ्यास अस्ति। भारतीयसंस्कृतेः सर्वे विचारकाः दार्शनिकाः चिन्तनशीलाः ऋषयः च योगाभ्यासस्य महत्त्वं स्वीकृतवन्तः। ते योगस्य सर्वान् पक्षान् गम्भीरतया चिन्तयित्वा प्रतिपादितवन्तः। अस्मिन् शोधकार्ये अहं योगस्य यथार्थे प्रकाशं प्रसारयितुं अत्यावश्यकं मन्यामहे योगाभ्यासः कीदृशः? तस्य परम्परा च का? भारतीयचिन्तकाः योगविषये किं चिन्तयन्ति? तेषां च योगदानं कि जातम्?

भारतीय परम्परायां "योगः" इति शब्दः उभयार्थे प्रयुक्तः। केचन विचारकाः "संयोगः" इति अर्थे तस्य प्रयोगं कृतवन्तः अन्ये तु "समाधिः" इति अर्थे अपि तस्य प्रयोगं कृतवन्तः। यस्याः परिभाषा व्याख्या च आचार्यः यस्मिन् अर्थे प्रयुक्तवान् तत् स्वतः सिद्धः"[5] इति योग कथितम्। बौद्धचिन्तकाः योगं "समाधिः"[6] इति परिभाषितवन्तः। आचार्य हरिभद्रेण सर्वेषु योगप्रबन्धेषु आत्मानः शुद्धिकरणं, कर्ममलनाशं, मोक्षेण सह संयोजकानि च सर्वाणि आचरणानि इति योगं निर्दिष्टवान्। उषाध्याययशोविजयेन अपि योगस्य एषा व्याख्या कृता अस्ति। केषुचित् स्थानेषु यशोविजयः पञ्चसमितिः त्रिगुप्तिः च उत्तमयोगः इति अपि वदति। आचार्यहरिभद्रस्य मते योगस्य अर्थः "धर्मस्य अनुसरणम्" इति। उत्तम योगः आध्यात्मिकचेतनायाः समतायाश्च संवर्धनं, मानसिकविकारनिर्मूलनं, विचारवाक्यं, कर्माणि च नियन्त्रयति इति धर्मानुसन्धानम्। यतो हि एषः धर्म आध्यात्मिकः अभ्यास आत्मानं मोक्षेण सह संयोजयति।

योगस्य अर्थे (एकरूपता) एकत्वम्

जैनवैदिकपरम्परासु न केवलं अर्थान्तरं भवति अपितु सादृश्यं अपि अस्ति। यदा वयं चित्तस्य निरोधम् "मोक्षस्य धार्मिकानुसन्धानम्" इति शब्दान् स्थूल दृष्ट्या परीक्षां कुर्मः तदा तयोः मध्ये भेदाः, पर्याप्तां भेदं च पश्यामः। परनतु यदा वयं उभयोः परम्परयोः अधिकसूक्ष्मदृष्ट्या परीक्षयामः तदा वयं भेदस्य अपेक्षया साम्यं प्राप्नुमः। "मनः परिक्ष्व्य" इति[7] इति कर्म, अभ्यासः। तस्य अर्थः मनसः प्रवृत्तीनां निरोधः। तथापि विशुद्धं नकारात्मकं अर्थं न व्यञ्जयति विधेयार्थमपि व्यञ्जयति। करणक्रिया अपि निरोधेन सह सम्बद्धा भवति। अतः "मनः परिवेष्टयतु" इत्यस्य यथार्थः अर्थः अस्ति यत् अभ्यासकर्त्ता स्वस्य लौकिक-प्रधान मनसः प्रवृत्तिं नियन्त्रणे कुर्यात्। लौकिककामनां च मनोवृत्तिं दूरं कृत्वा मुक्तिं प्रति स्थापयेयुः। मोक्षप्राप्तिधर्मेषु स एवार्थो प्राप्यते। जैनविचारकाः मोक्षेण सह संयोजयन्ति 'यः अभ्यासः सः योगः'[8] इति कथ्यते।

जैनागमे "संवर" इति शब्दः प्रयुक्तः अस्ति। एतत् जैनानामेकं विशेषं पारिभाषिकं पदमस्ति। जैनचिन्तकान् विहाय अन्यः कोऽपि भारतीय-चिन्तकः एतस्य शब्दस्य प्रयोगं न कृतवान्। संवर इति आस्रवस्य निरोधो नाम। संवर इति शब्दः आध्यात्मिक-अभ्यासस्य अर्थे प्रयुक्त अस्ति। महर्षि पतञ्जलिः मनोवृत्तिनिरोधं योगसूत्रे योगः इति उक्तवान्। एवं प्रकारेण 'संवर-योगयो अर्थे निरोधः इति शब्दस्य प्रयोगः कृत अस्ति। एकस्मिन् आस्रवः निरोधविशेषणत्वेन उक्तः, अपरस्मिन् च चित्तवृत्तिः इति।

विगतदशकेषु योगस्य लोकप्रियता व्यापकरूपेण वर्धिता अस्ति। चिकित्साव्यवसाविनः प्रसिद्धाः च योगस्य अनेकलाभानां कृते

प्रयतन्ते, नियमितरूपेण अभ्यासस्य अनुशंसा च कुर्वन्ति। केचन योगं केवलं बाह्याडम्बररूपेण मन्यन्ते, नवयुगस्य रहस्यवादेन सह सम्बद्धं स्थापयन्ति। अन्ये तु तस्य आश्चर्यजनकानाम् अनुभावानां प्रमाणं ददति। ते न अवगच्छन्ति यत् ते यत् व्यायामस्य अन्यतमं रूपं मन्यन्ते तत् तेभ्यः कदापि न कल्पितः लाभं प्राप्यः भवति।

योगस्य लाभस्य चर्चातः पूर्वं योगः वस्तुतः कः पदार्थ इति अवगन्तुं महत्वपूर्णं वर्तते। योगः न धर्मः, स्वस्थशरीरे स्वस्थं मनः प्राप्तुं उद्दिश्य जीवनस्य मार्गः अस्ति। मनुष्यः शारीरिकः मानसिकः आध्यात्मिकः च प्राणी अस्ति। भारते आयुर्वेदे व्याख्यातामपि च योगः एतेषां त्रयाणां सन्तुलनं कर्तुं साहाय्यं करोति। अन्ये व्यायामाः यथा वायवीयाः शारीरिक्यः क्रियाः केवलं शारीरिकस्वास्थ्यस्य पुष्टिं ददति। एतेषां व्यायामानां आध्यात्मिकस्य सूक्ष्मशरीरस्य वा विकासेन सह अल्पः सम्बधः भवति। योगः केवलं शरीरस्य विवर्तनं परिवर्तनं, निःश्वासं च न भवति। इदं एकं तन्त्रं यत् भवन्तं एतादृशीं अवस्थां प्रतिं नयति यत्र भवन्तः यथार्थं पश्यन्ति, अनुभवन्ति च। यदि भवन्तः स्वशक्तयः आनन्दायकाः च भवितुं एतेन भवन्तः सम्पूर्णं जगत् भवतः अंशरूपेण अनुभवितुं शक्नुवन्ति। एतदेव समत्वं योगस्यावस्थां द्योतयति।

योगशास्त्रे ध्यानस्य स्वरूपम्

जैनदर्शने योगस्य स्वरूपवर्णनं बहुधा प्राप्यते। योगानुशासने ध्यानमिति पदस्य प्रयोग अपि योगशब्दस्य पर्यायत्वेन कृत अस्ति। तत्र ध्यानस्य अर्थ आत्मचिनतनपरकं वर्तते। अस्यार्थः मनसः निग्रहार्थे तथा च संयमनार्थेऽपि कुत्रचित् प्राप्यते।

जैनदर्शनस्य मान्यतानुसारं ध्यानस्य समये अधरौष्ठस्य जिह्वाया अपि मतिः अनुमता न अस्ति। श्वासप्रवाहमतिरिच्य न कापि अन्या शरीरसंबंधीगतिरनुमता। योगस्य प्रक्रियां अथवा ध्यानसमये शरीरस्य स्थैर्यमत्यावश्यकं स्वीकृतमस्ति। तेनैव सह मनसः वाच अपि स्थिरता आवश्यकरूपेण गृहीता। यदि ध्यानसमये मनसि विविधाः चित्तवृत्तय उत्थिताः भवन्ति तर्हि न तत् ध्यानं योगकोटिकं भवति। मनसः एकाग्रतां विना यत् ध्यानाभ्यास क्रियते तत्तु केवलं भौतिकाभ्यास मात्रः भवति न तु आध्यात्मिकाभ्यासः। ध्यानप्रसङ्गे एकाग्रीभूतस्य भावस्य महत्त्वपूर्णता विद्यते। श्रवणपरम्परायामपि यदा कश्चित् श्रावकः काचित् श्राविका वा मनसा सहितं हृदयस्य सात्त्विकभावैः ध्यानमारभते तदैव ध्यानस्य सम्यक् प्रकमः भवति। प्रेमयुक्तभावनां प्रधानतया मनः अन्यत्र गन्तुं न शक्नोति।

एषा अवस्था "भाव-आवश्यकम्" इति पदेनाभिहितम् तदभावे च "द्रव्य-आवश्कमिति।" पदेन कथ्यते यतोहि तस्मिन् समये ध्यानं विहाय अनपेक्षितानां द्रव्याणां मनसि चिन्तनं भवति। जैनधर्मसममतानां विचाराणां एषा मान्यता वर्ततेयत् ध्यानाय सामान्यतया स्वीकृताणां योगस्या प्राणायामादीनां योगाङ्गानां आवश्यकता नास्ति। प्राणायामादिभिः योगाङ्गैः केवलं शारीरिकरोगनिवृत्तिः भवति। मोक्षस्वरूपा कैवल्यस्वरूपा मुक्तिः तैः भवितुं शक्नोति।

सम्यक् प्रकारेण कृतेण ध्यानेनैव नूतनानां कर्मणां निवृत्तिर्भवति पूर्वार्चितकर्मफलानाञ्च नाशः भवति। दीर्घकालिकध्यानेन योगसाधनया च कालानुसारं साधकः क्लेशान् दूरीकृत्वा स्वलक्ष्यरूपं साध्यभूतं निर्वाणमाप्नोति।

समत्वमवलम्ब्याथ ध्यानं योगी समाश्रयेत्।
विना समत्वमारब्धे ध्याने स्वात्मा विडम्ब्यते।।[9]

अर्थात् मनसि समत्वभावनान्तरमेव ध्यानं करणीयम्। समत्वं विना ध्यानं केवलं आत्मनिन्दा एव वर्तते। समत्वस्याभावे ध्यानदशायां प्रवेशः असम्भवः मन्यते। चतुर्थप्रकाशस्य आरम्भे आत्मज्ञानस्य भावप्रधानस्य च महत्त्वं प्रतिपादितं वर्तते। तत्रोक्तं यत् कषायविजयेन विना आत्मज्ञानं नैव भवितुमर्हति। इन्द्रियविजयार्थं मनश्शुधिः आवश्यकी भवति। मनसः शुद्ध्यर्थं च आशक्तिराहित्यं आवश्यकं वर्तते। विषयेषु सङ्गराहित्यं च मनसि समत्वं आवश्यकतया स्वीकृतम्।

पाद टिप्पणी:

1 योगशास्त्र प्रथम. 1/7

2 योगः सर्वविपद्वल्ली-विताने परशुः।

3 अमूलमन्त्र-तन्त्र च, कर्मण निवृत्तिश्रिय।। तदेव 1/5

4 गोचश्च स्वरूपं च फलं युज्यते।

5 अस्य योगस्ततोऽयं यन्मुख्यशब्दार्थयोगतः।। योगबिन्दू 5

6 योगशास्त्र व्याख्या. पृ.सं. 4

7 योगश्चित्तवृत्ति निरोधः- योगसूत्र. सू.सं. 2

8 मोक्खेण जोयणाओ जोगो-योगविंशिका गाथा-1

9 योगशास्त्र भूमिका भाष्य पृ.सं. 6

10 योगशास्त्र, भूमिका, पृ.सं. 7/8

11 योगशास्त्रम् 4/2